Den stora reformen

Rättegångsbalkens förebilder och förverkligande

Av professor KJELL Å MODÉER

1. Tradition och modernitet

De unga jurister, som under efterkrigstiden skolades in i vår reformerade rättsordning, fick lära sig att vårt processuella regelverk inrymdes i ”Nya Rättegångsbalken”. Ibland kommer jag på mig själv, att jag fortfarande använder denna beteckning. Studenterna ser något förvånat på professorn som envisas med att kalla en 50 år gammal lagstiftning för ny. Några tror måhända, att jag avser Nya testamentet.

I ett retrospektivt perspektiv är kanske just den reflexionen inte så oäven. Nya rättegångsbalken (RB) blev verkligen ett evangelium för efterkrigstidens jurister. Lagen hade både sina apostlar och fariséer, och den uppfattades verkligen av sin samtid som en stor reform. Lagens tillkomsthistoria är ett belysande exempel på att vår rättskultur ständigt präglas av *krafter* och *motkrafter*. Professorn Rudolph von Jhering (1818–1892) formulerade på 1870-talet i det idealistiskt utformade föredraget *”Der Kampf ums Recht”* (1872) denna rättskulturella kamp som en kamp mellan det rätta och det orätta. På tröskeln till ett nytt århundrade kan vi konstatera att 1900-talets stora kamp på rättslivets område har utkämpats mellan tradition och modernitet.

Moderniteten är framåtblickande, visionär. Den har förändringen som medel och reformen som mål. Moderniteten är också traditionskritisk, dvs. den är kritisk till historien som ett argument för det bestående. Det betyder att modernitetens motkraft är tradition och historia. Nu är det intressanta att RB inte alls är traditionskritisk. När den nya processlagstiftningen började tillämpas 1948 kände de svenska juristerna också fortsättningsvis igen sig i sitt rättskulturella landskap. Domarna satt fortfarande kvar på sina podier i tingssalarna i häradsrätternas nationalromantiska tingshus. Skranken blev fortfarande kvar även om man flyttade ner dem några meter, så att de inte längre skilde domare och parter åt utan istället rättens aktörer från tingsmenigheten. Min tes blir därför, att den stora reformen egentligen är den stora kompromissen. Kampen om rättegångsbalken blottlade både krafter och motkrafter. Reformivrarnas mål var måhända förutsägbara, men motkrafternas styrka, inbäddade i en idealistiskt präglad domar- och rättskultur, gjorde lagstiftarens väg törnbeströdd. Med denna tes för ögonen blir de konserverande motkrafterna intressanta. För

motkrafterna är som bekant fortfarande särskilt synliga beträffande reformplanerna på processrättens område.

2. Upplysningsprojektets processreformer

Processrätten är ett mycket tacksamt område för den som vill försöka ge en bild av vår rättskultur. Den ger uttryck för konstitutionella synsätt, idéer och program. Förhållandet mellan individ och stat synliggöres i rättssalen. Domstolarna framstår som ikoner för rättssäkerhet, förutsägbarhet och rättvisa. Förtroendet för domstolarna som samhällsinstitutioner opererar i snittytan mellan juridik och politik. Under 1800-talet var både aristokratiska och demokratiska ideal gemensamt synliga i våra domstolar.

Domstolsjuristerna utgjorde en ämbetsmannaaristokrati, en monopolgrupp, som med hjälp av en idealistiskt färgad samhällssyn och statsfilosofi blev en betydelsefull elit i moderniseringen av vårt samhälle. Demokratiidealen synliggjordes i det processuella reformarbetet: Muntlighetsprincipen och offentlighetsprincipen var två viktiga mål i detta arbete. Dessa principer blev symboler för moderniteten med rötterna i upplysningstidens revolutionära idévärld. De var sprungna ur ”det stora projektet”, och knäsattes av 1800-talets liberala krafter runt omkring i Europa.

Rättegångsbalkens reformhistoria börjar i Lagkommittén på 1810-talet. *Johan Gabriel Richerts* radikala förslag till en ny rättegångsordning 1815 och lagkommitténs rättegångsbalkar för tvistemåls- och brottmålsprocessen 1826 resp. 1832 inrymde en välmotiverad strategi både beträffande domstolarnas organisation och förfarande.[1] Så visst talar vi om långa utvecklingslinjer. Det är åtskilliga generationer av jurister och politiker som har mötts i verbala dueller inför reformförslag på detta område.

Processrätten är ett bra exempel på rättsområden som till vår tid bär spår av det stora upplysningsprojektet. I de kontinentaleuropeiska processlagarna har principerna om *muntlighet* och *offentlighet* franska förebilder.[2] Dessa principer utgjorde antiteser till *l'ancien régimes* domstolskoncept med dess skriftliga process och brist på insyn i enväldets hemliga och av godtycke präglade domstolsvärld.[3] Medborgaren skulle ha rätt att kunna framföra sin talan direkt till domstolen, och samtidigt skulle allmänheten få insyn i domstolens verksamhet.

Ur muntlighetsprincipen föddes kravet på den fria bevisteorin. Domarens maktbefogenheter ökade, upplysningstidens

[1] Kjell Å Modéer, Hovrätten över Skåne och Blekinge, en överrätts tillkomsthistoria, Stockholm 1971, s. 18 ff. Karl Warburg, Johan Gabriel Richert. Hans lefnad och uttalanden, Del I, Stockholm 1905, s. 72 ff.
[2] Anselm Feuerbach, Betrachtungen über die Öffentlichkeit und Mundlichkeit der Gerechtigkeitspflege, Bd 1–2, Giessen 1821–1825.
[3] Exv. Malte Diesselhorst, Die Prozesse des Müller Arnold und das Eingreifen Friedrichs des Großen, Göttingen 1984.

domarideal med ”domaren som lagens mun” ersattes under 1800-talet med nytt innehåll.[4] Domaren var rättsbildare, skapade den levande rätten och introducerade av egen kraft både prejudikatläran och den fria bevisteorin. I Sverige växte den fria bevisläran fram genom HD:s praxis — inte genom lagstiftning.[5] RB 1948 bekräftade ett rättsläge som fick sin plats i rättslivet redan kring 1870.

I det liberala rättsstatskoncept som jurister och politiker gemensamt mejslade ut under 1800-talet blev lekmännens roll i domstolarna viktig. Det är ingen tillfällighet att lagstiftaren använder den medeltida tingsplatsen som ett historiskt argument för en processreform. Demokratin synliggjordes med lekmännens roll i processen. På samma sätt som den medeltida tingsmenigheten deltog i tingsförhandlingarna och tog del i rättsavgörandena, på samma sätt blev tingsmenigheten under 1800-talet en symbol för offentligheten och lekmannadomarna ett uttryck för demokratin.[6]

I ett europeiskt perspektiv kom detta synsätt till uttryck i 1800-talets konstitutionella reformkrav. Både i Norge och Danmark knöts frågorna om den reformerade processen till författningsfrågor, i Norge redan genom Eidsvoldsförfattningen 1814, i Danmark i samband med Junigrundloven 1849. Det var Grundtvig som tog åt sig äran av att i Danmark ha infört muntlighet och offentlighet som allmänna principer.[7] Det var också i den danska grundlagen som juryn (nævningerne) författningsmässigt accepterades. Programmatiskt utropades att juryn, offentligheten och muntligheten skulle införas i den kommande Retsplejeloven.

Hade de franska förebilderna dominerat 1800-talets första hälft, så blev det under den senare delen av seklet Tysklands centrallagstiftning, och främst de tyska processlagarna 1877 (Zivilprozeßordnung, Strafprozeßordnung) som kom att stå i centrum för de nordiska juristernas intresse. Från mitten av 1870-talet identifierades i hela Skandinavien ett behov av processreformer. Frågan togs upp redan på det första nordiska juristmötet i Köpenhamn 1872. I Danmark arbetade *Processkommissionen af 1868* fram lagförslag om

[4] Regina Ogorek, Richterkönig oder Subsumtionsapparat? Zur Justiztheorie im 19. Jahrhundert. Rechtsprechung. Materialien und Studien. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtgeschichte Frankfurt am Main, Bd 1, Frankfurt am Main 1986.

[5] Göran Inger, Högsta domstolen och den fria bevisprövningen. Rättshistoriska studier, Bd 16, Lund 1990, s. 214 ff. Jfr Heikki Pihlajamäki, Evidence, Crime, and the Legal Profession. The Emergence of Free Evaluation of Evidence in the Finnish Nineteenth Century Criminal Procedure, Rättshistoriskt bibliotek, Bd 54, Lund 1997, s. 133 ff.

[6] Kjell Å Modéer, Theorie und Praxis. Geschichte als rechtspolitisches Argument. Ein Beitrag zur Verwissenschaftlichung der Rechtsanwendung. Rättshistoriska studier, Bd 21, Lund 1997, s. 110.

[7] Henrik Tamm, Ideer og personer bag retsplejereformen. I: O. A. Borum, Axel Graff, W. E. v. Eyben (red.), Retsplejeloven gennem 50 år, København 1969, s. 40.

retsplejen 1877.[8] I Norge resulterade reformarbetet på straffprocesslagar i den s. k. *Juryloven* 1889.[9] Både den danska och den norska lagstiftningen vilade på tyska förebilder. I Sverige fick Nya Lagberedningen processreformen på sitt bord. Nya lagberedningens förslag till en ny rättegångsordning 1884 var i hög grad en juristprodukt. Den konservative presidenten Karl Johan Berg i Svea hovrätt satte som beredningens mångårige ordförande sin prägel på lagförslaget, som i jämförelse med 1849 års förslag var mera måttfullt i sina reformkrav.

3. Rättsvetenskapsmän och domare kräver reformer

Och det är här, i det sena 1800-talets svenska rättskultur som vi kan börja att mera konkret hitta rötterna till rättegångsbalken. Vid denna tid dominerade två juristgrupper scenen: Rättsvetenskapsmännen och domarna. Grundandet av Sveriges Advokatsamfund 1887 indikerade att en ny juridisk yrkesgrupp hade inlett sin uppmarsch, men dess ledamöter utgjorde kring sekelskiftet endast en liten professionell grupp, huvudsakligen placerade i Stockholm, Göteborg och Malmö.

Juristprofessorerna var alla, mer eller mindre, fångade i en tysk rättskultur. Efter utropandet av det andra kejsardömet 1871 hade centrallagstiftningen fått en dominerande ställning i Tyskland, och i detta arbete deltog professorerna med liv och lust. Lex ferenda var det konkreta resultatet av deras forskarmödor. I Tyskland blev processlagarna de första konkreta exemplen på centrala lagar, vilka också blev förebilder för ett antal länder inklusive de skandinaviska länderna. De byggde på en ackusatorisk princip, förutsatte juridiskt skolade advokater och åklagare, och utgick från de franska principerna om muntlighet, offentlighet och koncentration.

Rättsvetenskapsmännen spelade en viktig roll i detta reformarbete. De legitimerade sin plats i samhället genom att konstruktivt samverka med de praktiserande juristerna. Den rättsvetenskapliga diskursen handlade om förhållandet mellan teori och praktik. Juridiken var en praktisk vetenskap, och rättsvetenskapsmännen ansåg sig vara en oundgänglig del i den utvecklingsprocess som samhället genomgick. De svenska professorerna reste främst till Tyskland, de skrev avhandlingar om processuella frågor med referenser till de tyska centrallagarna. *Ernst Kallenberg* är ett bra exempel. 1897 blev han 30 år gammal professor i processrätt i Lund. När han sökte professuren hade han som specimen givit in två processrättsliga avhandlingar, en i straffprocess och en i civilprocess. En av de sak-

[8] Henrik Tamm, a. a. s. 50.
[9] Kjell Å Modéer, Den offentlige försvararen. Rättshistoriska studier rörande frågan om rättegångsbiträde åt häktad, Rättshistoriska studier, Bd 5, Lund 1977, s. 280 ff.

kunniga framhöll, att det tilltalande i Kallenbergs vetenskapliga produktion var författarens ”stadiga fasthållande av den praktiska synpunkten, den att frågan gäller det ändamålsenligaste ordnandet av ett samhällsintresse, och att denna synpunkt, icke ett logiskt konsekvensmakeri bör vara avgörande”.[10] Bättre kunde inte den politiskt korrekta kritiken mot den formallogiska begreppsjurisprudensen uttalas. Och bättre kunde inte heller tidens centrala rättsbegrepp komma till uttryck: *Intresset*. Jherings ändamålsorienterade syn på rättsvetenskapen hade fött intressejurisprudensen. Hänsynstagandet till rättens ändamålsenlighet och partens enskilda intressen i det enskilda fallet, samt introduktionen av den teleologiska tolkningsprincipen hade fått begreppsjurisprudensens marmorbyster att rämna, och under ytan blottades en rättstillämpning som förvandlade domaren ifrån en subsumtionsapparat à la Montesquieu till en ”Richterkönig” eller en kejsare i rättens rike för att tala i Dworkins termer.[11]

Rättsvetenskapsmännen satte domarna på piedestal. Jherings föredrag för domare och advokater i Wien 1872, *”Der Kampf ums Recht”*, är redan omvittnat. Ivar Afzelius översatte och publicerade arbetet för en svensk publik.[12] Det föredraget gav domarna självkänsla. De tog till sig den idealistiska uppgiften att kämpa för rätten mot orätten. 1885 publicerade den tyske processualisten *Oscar Bülow* det lilla, men betydelsefulla arbetet *”Gesetz und Richteramt”*. Med idén om domarens rättsskapande funktioner lade han grunden till den s. k. frirättsskolan som i början av seklet spelade en intresseväckande roll i rättstillämpningen.

Också domarna var starkt påverkade av tysk rättskultur. Man ser det i tidens rättspolitiska diskurs. Föredragsaftnarna i Juridiska föreningens olika avdelningar i Jönköping, Skåne och Blekinge etc. bär vittne om detta. Ett antal av tidens domare i Högsta domstolen hade också tillbringat en del av sin studietid i Tyskland.[13]

Det var således främst rättsvetenskapsmän och domare som påfordrade en rättegångsreform.

Motionsfloden i kamrarna om rättegångsreformen ökade när det framkom att den stora processreformen sköts på framtiden. Efter hand ökade också kritiken mot domstolarna. Balanserna ökade oroväckande i överrätterna, vikariesystemet utarmade successivt förtroendet för domstolarna. Men även om behovet av reformer var stort så var det återkommande argumentet mot

[10] Karl Olivecrona, Ernst Kallenberg. [Nekrolog] SvJT 1947, s. 722.
[11] Okko Behrends (red.), Jherings Rechtsdenken. Theorie und Pragmatik im Dienste evolutionarer Rechtsethik. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.–Hist. Klasse, Dritte Folge, Göttingen 1996.
[12] Kjell Å Modéer, Jherings Rechtsdenken als Herausforderung für die skandinavische Jurizprudenz. I: Okko Behrends (utg), Fotnot 11, s. 153 ff.
[13] Beträffande Ivar Afzelius och Ernst Trygger: Jan-Olof Sundell, Tysk påverkan på svensk civilrättsdoktrin 1870–1914, Rättshistoriskt bibliotek, Bd 40, Lund 1987.

delreformer att dessa krävde förändring av processordningen i stort. *Karl Staaffs* motioner om offentig försvarare i brottmål kring sekelskiftet stötte just på denna form av kritiska argument. Man ansåg sig icke kunna stärka den tilltalades ställning i straffprocessen utan att man samtidigt stärkte åklagarrollen.

4. Processkommissionens aktörer

Trots allt var det successiva reformer som präglade seklets första decennium. Kritiken mot domstolarna framtvingade 1901 en lag om muntliga förhör i hovrätt. Balanserna i HD krävde reduktion av måltillströmningen. Lösningen blev lagar om summa revisibilis och summa revisionis. Lagen om offentligt biträde åt häktad, den offentlige försvararen, är ett tredje exempel.

Den år 1902 inrättade permanenta Lagberedningen saknade resurser att kunna prioritera processrätten. Den sysslade, främst inom ramen för ett skandinaviskt lagsamarbete, med köp- och avtalslagar, jordabalken och giftermålsbalken. Både inom straff- och processrättens tillsattes därför kring 1910 särskilda utredningar.

År 1909 inmutade straffrättsprofessorn Johan C W Thyrén straffrätten. Han åtog sig att skriva *"Principerna för en straffrättsreform"* — ett arbete som han slutförde 1914.[14] På processrättsområdet fick justitierådet Johannes Hellner på hösten 1911 erbjudandet att leda Processkommissionen. Han antog erbjudandet och den unge hovrättsfiskalen i Skånska hovrätten Karl Johan Daniel Schlyter blev sekreterare, och som sakkunniga inträdde advokaten i Göteborg Henrik Almstrand och från ingången av 1915 processrättsprofessorn i Uppsala Thore Engströmer.

Hellner ledde processkommissionen till oktober 1917 då han blev utrikesminister i den Edénska ministären. Han efterträddes av regeringsrådet Herman Falk som 1919 ändrade arbetsformerna så att enmansuppdraget upphörde och ersattes av en kollegialt arbetande kommission med Falk som ordförande samt Schlyter, Almstrand och Engströmer som ledamöter. Justitieministern Eliel Löfgren utsåg därutöver nio sakkunniga som biträdde kommissionen.

Falk fick inte arbeta länge i sin nya organisation. Han dog på julafton 1919 och ersattes i maj 1920 av presidenten i Svea hovrätt Hjalmar Westring. Inte heller han fick avsluta arbetet. Han gick bort den 7 oktober 1926 och då förelåg arbetet i allt väsentligt i det skick som kommissionens betänkande innehåller. Hösten 1925 lämnade Schlyter kommissionen och någon månad senare avled Almstrand, så när kommissionens betänkande lades fram hade dess flesta ledamöter redan av skilda orsaker lämnat arenan.

[14] Christian Häthén, Rättsvetenskap och kriminalpolitik. De europeiska straffteorierna och deras betydelse för svensk strafflagstiftning 1906–1931, Lund 1990, s. 176 ff.

Sammanfattningsvis: Processkommissionen upplevde tre perioder under ordförandena Hellner från 1911–1917, Falk 1917–19, och Westring 1920–26.

Några kommentarer om den första hellnerska perioden. Både Hellner och Schlyter var lundajurister, fostrade i sekelskiftets kritiska lundaanda, där Hellner då verkade som docent och Schlyter som jur. stud. De hade båda sneglat åt den rättsvetenskapliga karriären. Hellner var disputerad och docent i civilrätt, men den praktiska juridiken lockade honom mer än att bli kollega med den demoniske civilrättsprofessorn A. O. Winroth. Karl Schlyter hade inte heller domarbanan främst på önskelistan. ”Med mina socialistiska tendenser har jag aldrig älskat byråkratien, har däremot alltid känt mig intresserad för såväl advokatyr som vetenskapande. *Om* nu båda dessa sista vägar kunna förenas!?!” skrev Schlyter i ett brev 1903.[15] Här låter han nästan som advokaten i Strindbergs *”Ett drömspel”*. Men hans drömmar stäcktes på Folketeatret i Köpenhamn. Under en forskningsvistelse i den danska huvudstaden hann praktikens man ikapp honom. Schlyters häradshövding i Lund uppenbarade sig i pausen och ställde honom inför alternativet: Antingen fick han komma tillbaka till Torna och Bara häradsrätt eller fick någon annan anställningen. Schlyter kröp till korset och resten av historien känner vi.

Helt i enlighet med tidsandan var de båda intresserade av det komparativrättsliga perspektivet. Betecknande nog genomförde kommissionen under den Hellnerska perioden ett antal studieresor ut i Europa. Hellner och Schlyter började med att resa till Paris hösten 1912. Hellner skriver i sina *”Minnen”* om den obeskrivliga häpnad det väckte hos honom när han fann att två ledamöter av Cour de Cassation ”dag efter dag, så snart domstolen gjort sitt inträde, satte sig bekvämt till rätta i sina stora fåtöljer och slumrade in lugnt och fridfullt, samt sovo under hela seansen”. Det var ledamöternas passivitet som ”alstrade en obetvinglig sömnlust”, konstaterade Hellner.[16] Honoré Daumiers satiriska bilder i *”Les Gens de Justice”* illustrerar väl den kritik som Hellner riktade mot den samtida franska civilprocessen. Avsaknaden av processledning var fullständig. Den s. k. processdriften låg helt i advokaternas händer. Både muntlighetsprincipen och omedelbarhetsprincipen var beskurna. Endast fransmännen själva ansåg proceduren mönstergill. Utöver sovande domare reagerade Hellner negativt på juryinstitutionen vars brister och olämplighet underströks.

Påföljande år åkte kommissionen till Tyskland. Där blev intrycken mer positiva, vilket också framgår av Hellners kommentarer. ”Arbetet var grundligt och domarna skickliga. ... Man hade det intrycket, att domstolen lade sig vinn om att övertyga den för-

[15] Jan-Olof Sundell, Karl Schlyter — en biografi, Stockholm 1998, s. 37.
[16] Johannes Hellner, Minnen och dagböcker, Stockholm 1960, s. 173 f.

lorande parten om, att han förlorade med rätta. Det var något helt annat än våra domstolars knapphändiga och ofta orakelmässiga motivering" konstaterade Hellner efter besöket vid Reichsgericht i Leipzig.[17]

Ett par år senare for de till Wien. Det blev en mycket lyckad resa. De fick träffa den österrikiska processlagstiftningens legendariske upphovsman, professorn Franz Klein. När Hellner berättade om de svenska reformplanerna och den svenska processen tyckte Klein, att det var väl en lätt uppgift att reformera svensk process. "Hur mycket svårare hade det inte varit för honom att genomföra en ordning som gick från rent skriftligt system till en modern process." Den österrikiska processlagen var den första i rättsskipningens historia med en snabb, billig och effektiv procedur. Klein talade om sitt verk med mycken självkänsla, konstaterade Hellner.[18]

Kanske var det betecknande att redan under den första resan till Paris bodde Hellner på högra stranden, medan Schlyter föredrog ett hotell på den vänstra. "Vi träffades därför ej så särdeles ofta, då vi kommit överens att en var skulle arbeta som han fann för gott." Arbetet med Schlyter flöt inte heller friktionsfritt. Schlyter hade en "benägenhet att framkasta förslag som ej voro tillräckligt genomtänkta". Han förorsakade "mycket besvär och arbete med sina förflugna reformidéer" och Hellner fick "använda mycken tid på att bevisa att hans hugskott voro omöjliga".[19]

När Hellner inträdde i den Edénska ministären som utrikesminister 1917 efterträddes han i processkommissionen av f. d. regeringsrådet Herman Falk. Då förelåg utkast, som efter kompletteringar utkom i en korrekturupplaga "Förberedande förslag till en ny rättegångsbalk 1912–1918". De omfattade domstolsväsendet och rättegången i tvistemål.[20]

5. Modernismens alternativ

Med 1920-talet kommer vi in i en ny tidsanda. Det politiska klimatet präglades då av demokrati och parlamentarism. Juristerna som kring sekelskiftet varit ett frekvent inslag i sammansättningen av riksdagens kamrar blev efter hand allt färre i folkrepresentationen. I stället återfanns i 1920-talets regeringar ett antal konsultativa statsråd, s. k. juristkonsulter. Av belackarna kallades de "konsultväldet". Bland dessa finner vi mellan- och efterkrigstidens främsta rättspolitiska krafter: Torsten Nothin, Östen Undén, Karl Schlyter, Natanael Gärde — för att bara nämna några.

[17] Johannes Hellner, a. a. s. 186 f.
[18] Johannes Hellner, a. a. s. 230 ff.
[19] Johannes Hellner, a. a. s. 178 och 238.
[20] Karl Schlyter, Processreformen. Historik. Domstolsorganisationen, SvJT 1927 s. 6.

Det europeiska kulturlivet präglas efter första världskriget av modernismen i dess skilda former. Avantgarde, expressionism och funktionalism var kulturströmningar i tiden. Det som förenar dem var att de framställdes som alternativ till de rådande och dominerade. De nya strömningarna var revolutionära. De utgjorde alternativ till det bestående. Alternativet var ultimativt, det var ett imperativ!

Det är en viktig iakttagelse för oss som försöker identifiera 1920-talets krafter och motkrafter i mellankrigstidens svenska rättskultur. Den evolutionära synen framträdde som motkraft till den moderna. Den höll fast vid den idealistiska rättssynen. Ernst Tryggers föredrag på den nordiska juriststämman 1926 om domarrollen gav just uttryck för den rättskultur som ville bevara det bestående och kämpade mot förnyelsen.[21]

6. Askimsrätten — Schlyters processlaboratorium

Vid Södra vägen i Göteborg ligger Mölndals tingsrätt. Tingshuset byggdes för ”Askims, Västra och Östra Hisings samt Sävedals häradsrätt” 1888. Tingshuset döljer sig bakom en fasad, som väl ansluter till de omgivande hyreshusen. Det är häradsrätten som har flyttat till stan. Fortfarande i dag gör tingssalen ett imponerande intryck med välbevarade väggfält och snickerier och med rätten placerad på ett väl tilltaget podium. På väggarna hänger porträtt av häradshövdingar och lagmän. Konterfejen avslöjar tidsandans syn på domarrollen från den oskarianska periodens galonprydda civiluniformer till efterkrigstidens gråa kavajkostymer. Följer man raden av porträtt med blicken ser man var kulturgränsen går. Häradshövdingen Karl Schlyter är avbildad i tillknäppt mörk vardagskostym. Han sitter stramt uppsträckt i hövdingestolen. Schlyter var häradshövding i Askimsrätten 1923–29, det vill säga under en för vårt tema intressant och viktig period.

Om det i år skulle sättas upp en jubileumstavla över Rättegångsbalkens tillkomst borde den sättas upp på Mölndals tingsrätt. Något tillspetsat skulle man kunna säga, att det var här det började — under Schlyters tid som häradshövding. Schlyter kände 1923 en stor lockelse att få flytta till Göteborg och att få syssla med praktisk juridik. Han tvekade inte, när han fick erbjudandet: ”Detta var det enda rätta”, skrev han till en vän. ”Jag vinner här en utmärkt erfarenhet, kan som envåldshärskare i en stor domstol experimentera mina idéer på rättegångsordningens område och kommer otvivelaktigt att trivas.”[22]

Det var verkligen just denna roll — som envåldshärskare — han spelade under åren i Askimsrätten. Den blev snart nog Sveriges

[21] Ernst Trygger, Domaren och hans uppgift. Nordiska Juriststämman i Stockholm och Uppsala den 5–18 september 1926, Stockholm 1926, s. 389 ff.
[22] Jan-Olof Sundell, Karl Schlyter, s. 64.

mest omskrivna domstol. Schlyter var så fylld av reformiver, att han inte kunde invänta tillkomsten av en ny RB. Man undrar om han ens hann uppleva den legendariska Göteborgsutställningen sommaren 1923 för redan i januari 1924 började han, just enväldigt, genomföra ”Processreformer utan lagändring”.[23] Efter ett år som häradshövding presenterade han sin modell i ett föredrag i Stockholms juristförening. Det var en organisatorisk modell som enligt Schlyter ”med fördel kunde genomföras i alla domsagor utrustade med biträdande domare och utgörande ett enda tingslag”. I hans domsagomodell existerade inga orutinerade vikarier. Häradshövdingen satt i domarsätet och ansvarade för alla viktigare mål. Den biträdande domaren var hans ersättare och hade ansvar för de s. k. tremanstingsmålen. Förste notarien fick inte längre agera som häradshövdingens ersättare utan fick ansvar för småprotokollsärendena och de resterade tremanstingen. ”Rättskipningens intresse överordnas de unga notariernas meriteringsintressen, det gamla tingssittningssystemet upphäves och notariernas behörighet att vikariera begränsas till tremanstingsmålen”.[24]

De organisatoriska förändringarna i domsagan låg sedan till grund för förbättringar på det operativa området. Varje stämningsansökan blev föremål för individuell förberedande granskning. Var den ofullständig togs kontakt med partsombudet så att den blev kompletterad. I förekommande fall anmodades parterna redan i stämningen att personligen komma tillstädes. I enlighet med processkommissionens planer sönderföll målens handläggning i Schlyters domsaga i förberedelse och huvudförhandling.

Förberedelsen var i första hand muntlig, men den kunde kompletteras med skriftväxling. Redan vid förberedelsen skulle möjligheterna till förlikning undersökas. Förlikning visade sig vara Schlyters käpphäst. Det bidrog i hög grad till att rättegångsreferaten i dagspressen från Askimsrätten drastigt minskade. I övrigt var denna första inställelse just en förberedelse: Parterna fixerade sina ståndpunkter, bevismedlen angavs, behovet av kompletterande skriftväxling undersöktes. ”Hela denna procedur förutsätter”, skrev Schlyter, ” att parterna redan vid första rättegångstillfället inställde sig antingen och helst personligen med eller utan rättegångsbiträde eller genom i målet väl underrättade ombud.” Huvudförhandlingen löpte därefter det körschema som den nya RB:s liturgi föreskriver. ”Efter vittnesförhören få parterna naturligtvis ordet för diskuterande av vad som förekommit och framställande av sina slutpåståenden.”[25]

Muntligheten och omedelbarheten stod i fokus för den rationella reformen. Protokollet fick en ny roll. ”Förhandlingarna störas

[23] Karl Schlyter, Askims domsagas tingsordning, SvJT 1925 s. 27 ff.
[24] Karl Schlyter, a. a., SvJT 1925 s. 30.
[25] Karl Schlyter, a. a., SvJT 1925 s. 33.

aldrig av någon diktamen till protokollet", noterade Schlyter stolt och fortsatte: "För notarien är det ett prov att anteckna allt vad som är av betydelse. Emellertid litar icke ordföranden härpå utan gör själv alla de anteckningar han behöver för att sedan kunna neddiktera protokollet. Dessa anteckningar göras med stenografi, varigenom inga avbrott behöva uppstå i ledningen av förhandlingarna. Inom parentes sagt anser jag att god färdighet i stenografi borde ingå såsom villkor för varje juridisk examen".[26] Så talade en företrädare för 1920-talets moderna juristkår.

Ett sätt att ombesörja en koncentrerad process var att vara restriktiv med beviljandet av uppskov. Lämnade man den frågan till parternas egen disposition blev det som i Tyskland, hotade Schlyter, där uppskoven blivit "till en verklig kräftskada för dess civilprocess". Domen meddelades därför nästan undantagslöst samma dag som målet överlämnats till häradsrättens prövning. "I större mål drager sig rätten omedelbart efter förhandlingens slut in i sitt enskilda rum för överläggning, varefter domen avkunnas i fritt muntligt anförande, alltså utan ovillkorlig bundenhet vid en slutlig avfattning. Mindre mål samlas på hög och genomgås antingen vid en förmiddagspaus eller vid rättegångsdagens slut."[27] Schlyters effektivitet var närmast omänsklig. Med statistik kunde han visa att under försöksperiodens fem första månader hade häradsrätten i alla mål utom ett meddelat dom samma dag som målen överlämnats till rättens prövning. Kanske skulle man på Schlyters göteborgstid kunna sätta rubriken: "Askims Machiavelli"!

När Schlyter presenterade sin nyordning för flera juristgrupper framhöll han att dessa reformer egentligen blott var en återgång till regelverket i 1734 års lag. Det var inte fråga om några lagstridigheter, utan fast mer om lagens tillämpande efter dess anda och mening, icke om moderna påfund och modesaker utan om ett hävdande av vad som enligt 1734 års lag redan gällt i snart 200 år som svensk rätt, fastän det på åtskilliga håll fallit i glömska. Hans metoder vann också tillämpning vid andra domstolar men reaktionen var inte entydig. Schlyter JO-anmäldes, men visitationen avlöpte till hans förmån. "Det slog mig genast, med vilket levande intresse förhandlingarna från ordförandestolen leddes", skrev JO, "ett intresse som hade förmåga att sprida sig ej blott till envar av nämndens ledamöter, utan jämväl till parter och ombud. ... Bestämmelser i 1734 års lag, genom långa tiders praxis bragta ur funktion, hade åter fått liv och kommit till sin ursprungliga rätt."[28]

Som jag framhållit i andra sammanhang så är Schlyter komplicerad som jurist och människa. Är han modern eller traditionell? Är

[26] Karl Schlyter, a. a., SvJT 1925 s. 34.
[27] Karl Schlyter, a. a., SvJT 1925 s. 35.
[28] Tingsordningen i Askims, Västra och Östra Hisings samt Sävedals härads domsaga. JO:s ämbetsberättelse 1925 s. 280 f. Jfr JO:s ämbetsberättelse 1926 s. 291 ff.

han idealist eller realpolitiker?[29] Att han är fångad av 1920-talets moderna demokratiideal visar exempelvis att han med stöd av den nya behörighetslagen 1923 anställde Sveriges första kvinnliga notarie. Det var konsekvent att vårt lands första kvinnliga häradshövding Anna Lisa Vinberg 1963 utsågs till häradshövding just i ”Askimsrätten”. Nu hänger hennes porträtt tillsammans med Schlyters i tingssalen. Samtidigt är Schlyters syn på domarrollen idealistisk. I domarsätet gjorde han sin tjänst för mänskligheten. I den delen stod han nära Ernst Trygger och förkrigstidens auktoritativa domarbild.

7. Processkommissionens principbetänkande

Nu tillbaka till Stockholm. I december 1926 avlämnades Processkommissionens omfattande principbetänkande i tre band angående rättegångsväsendets ombildning, ett om domstolsförfattningen, samt två om förfarandet i tviste- resp. brottmål.[30] Betänkandet präglades av 1920-talets kulturmetafor: Alternativet. Här presenterades alternativet till den snart 200 år gamla procesen.

”De brister, av vilka vårt rättegångsväsen lider, hänföra sig, ... både till organisationen och till själva förfarandets gestaltning. Domstolarna och övriga rättsskipningsorgan äro icke tillfredsställande inrättade, och rättegångsförfarandet lider av betänkliga svagheter. Reformen måste därför omfatta såväl organisationen som proceduren”, slog kommissionen fast. I enlighet med tidens rättskultur omfattade betänkandena klargörande redogörelser för historiska utvecklingslinjer och omfattande komparativrättsliga undersökningar.

Kommissionen konstaterade inledningsvis den svenska rättegångsväsendets egenartade ställning i förhållande till rättegångsordningarna i övriga kulturländer. ”I högre grad än på många andra områden av samhällslivet är det av vikt att framgå med största varsamhet och icke söka efterbilda främmande mönster, som icke passa för vårt land och för vårt folk. Det myckna värdefulla, som finnes i vårt nuvarande rättegångsväsen, får icke förspillas; institutioner och former som äro införlivade med folkets vanor och föreställningssätt och som omfattas med dess förtroende, få icke utan vägande skäl avlägsnas.”

Kommissionens utgångspunkt var att bristerna var så allvarliga och djupgående att de inte kunde avhjälpas med partiella reformer. ”Inom processlagstiftningen hava de särskilda delarna: domstolsorganisation, förfarande, rättsmedel och bevisning ett så nära

[29] Kjell Å Modéer, Hovrätt i söder. Föredrag vid Skånska hovrättens 175-årsjubileum 13.9.1996. Domstolsverket informerar nr 9: 1996, s. 4 ff.
[30] Processkommissionens betänkande ang. rättegångsväsendets ombildning, SOU 1926:31–33. Jfr Karl Schlyter, Processreformen. Historik. Domstolsorganisationen, SvJT 1927 s. 1 ff.

samband med varandra, att en tillfredsställande lösning" icke kunde nås på delreformernas väg. "Endast genom att underkasta rättegångsväsendet i hela dess omfattning en ingående granskning och revision står en verklig förbättring att finna".

Det var detta alternativa imperativ som utgjorde den moderna kraften. Men det visade sig snart att det fanns starka motkrafter: Det fanns ett alternativ till den stora reformen. Det alternativet innebar just delreformer. Schlyters agerande i Askimsrätten var ju i så måtto tveeggat. Samtidigt som han ville genomföra den stora reformen, hade han visat att mycket kunde göras inom ramen för den gällande lagstiftningen. "Frågan om rättegångsreformen i dess nuvarande läge rör sig i främsta rummet om motsättningen mellan dem som önska endast partiella reformer och dem som icke tro på en varaktig förbättring med mindre en genomgripande reform företages", skrev Thore Engströmer sedan remissvaren över processkommissionens betänkande hade kommit fram.[31]

Engströmer pekade på reformens kärnfråga: Den fria bevisprövningen. Processkommissionen hade understrukit att denna grundsats inte kunde genomföras utan att processen var muntlig. Nya lagberedningen hade 1884 varit av annan uppfattning. Den ansåg att protokoll och fri bevisprövning var förenliga storheter. Men Processkommissionen föreslog muntlighet i alla instanser. För bevisprövningen i överrätterna krävdes därför rättsbildade advokater. Därför föreslogs advokattvång i överrätterna. Domaren måste också ha omedelbar tillgång till bevismedlet. Engströmer citerade Ivar Afzelius, som sagt att "[fri] bevisprövning och muntlig rättegång är korrelerat till varandra; det innebär en motsägelse att å ena sidan vilja giva domaren frihet att beakta allt, som på sakens bedömande inverkar, men å den andra sätta i hans hand ett material för prövningen, vilket man avsiktligt berövat en god del av dess förmåga att lämna en riktig belysning av saken." Afzelius syftade givetvis på det muntlig-protokollariska systemet som gjorde protokollen till bevismedel i överrätterna. Den fria bevisprövningen förutsatte muntlig process i hovrätterna och i HD. Därför måste tyngdpunkten av reformen ligga på överrättsprocessen.

Processkommissionens betänkande lades på justitieministerns bord. Vid det satt förutvarande rektorn för Lunds universitet, tillika Karl Schlyters kusin, straffrättsprofessorn Johan Thyrén. Han grep under sin tid som minister 1926–28 sig an med processfrågorna. Ett omfattande remissarbete initierades och de många disparata utlåtandena manifesterade reformens motkrafter.

[31] Thore Engströmer, Muntlighet och fri bevisprövning i rättegången. Några anmärkningar i anledning av utlåtandena över Processkommissionens betänkande, SvJT 1928 s. 19 ff. Jfr Yttranden i anledning av Processkommissionens betänkande angående rättegångsväsendets ombildning, SOU 1927:15.

En konsekvens av processkommissionens betänkande blev att det initierades en ny diskussion om de juridiska yrkesrollerna. Samtidigt som Ernst Trygger 1926 på Nordiska juriststämman i Stockholm och Uppsala höll sitt nämnda, idealistiskt färgade, tal om domarens inre auktoritet inleddes en diskussion om domaretik och om domarreglernas ställning i vårt rättsliv.[32] Dessa diskurser gav naturligtvis uttryck för reformens motkrafter, grundade på nationella och historiska referenser. Advokaterna å andra sidan andades modernitetens morgonluft. På Nordiska juriststämman framhöll advokatsamfundets ordförande Tom Forssner advokaternas fria ställning i rättslivet. På samma sätt som domaren var advokaten professionell i sitt utövande av yrkesrollen. Det var förtroendet för advokaten som stod i fokus. ”Pretenderar man att på ett fullvärdigt sätt utöva advokatens yrke måste man ha gjort klart för sig och i varje situation fasthålla, att man utövar ett självständigt yrke med egna viktiga och ofta höga uppgifter.” Forssner talade till studenter, han talade till framtidens jurister. Men argumentationen hade ett klart rättspolitiskt syfte. Sveriges advokatsamfund hade vid denna tid för få ledamöter. Det hade föranlett Processkommissionen att föreslå en kompromiss i frågan om advokattvång. Men advokatsamfundet satsade på en förändring i den kommande lagtexten. De kommande två decennierna blev de två viktigaste i samfundets hittillsvarande historia.[33]

8. Natanael Gärdes strategiska lösning

För att komma vidare i reformarbetet krävdes nu en strateg. En sådan uppenbarades, när justitierådet Natanael Gärde blev justitieminister i C. G. Ekmans andra ministär i juni 1930. I december samma år höll han ett föredrag i Malmö–Lunds juristförening, där Schlyter — nu som president i Skånska hovrätten — skötte ruljansen.[34] Föredraget hette kort och anspråkslöst *”Rättegångsreformen, några synpunkter”*. [35] Peter Westerlind, som skrev Gärdes biografi i Svenskt Biografiskt Lexikon, var i sina omdömen om Gärde närmast panegyrisk. Westerlind betonade ”Gärdes säkra blick för det väsentliga i en av arbetsuppgiften aktualiserad problembild, [och] på hans ofta häpnadsväckande förmåga att snabbt skönja var den

[32] Åke Holmbäck, Carl Lindhagen m. fl. — Kjell Å Modéer, Domaren som förebild. I: På jakt efter den svenska normen. Konferensdokumentation BRÅ-PM 1998:1, Stockholm 1998, s. 43 ff.
[33] Tom Forssner, Advokatens verksamhet utom rätta, Nordiska juriststämman i Stockholm och Uppsala den 5–18 september 1926, Stockholm 1926, s. 159. Kjell Å Modéer, Det fria advokatyrket — Kampen för en modern juridisk yrkesroll. I: Festskrift till Sveriges Advokatsamfund 1887–1987, Falköping 1987, s. 11 ff.
[34] Ragnar Bergendal, Malmö–Lunds juristförening 1922–1972, Lund 1972.
[35] Natanael Gärde, Rättegångsreformen, några synpunkter, SvJT 1931 s. 1 ff.

praktiskt gångbara lösningen var att finna".[36] För den som botaniserat i 1920-talets disparata diskurser om rättegångsreformen konstaterar, efter att ha läst Gärdes artikel om rättegångsreformen från 1931, att Westerlind har fångat Gärde på kornet. Artikeln är en briljant, strategisk plädering för rättegångsreformens praktiska genomförbarhet. För det första: Gärde gör processreformen till ett nationellt projekt. I avvägningen mellan det han kallar lagstiftningens universalitet och dess nationella läggning väljer han det sistnämnda. Rättens universalitet har sin begränsning. Särskilt beträffande vårt lands rättegångsväsen var man tvungen att beakta den folkliga anknytningen, de andliga värdena, värdefulla traditioner. "Alla borde också kunna vara ense därom att när vi skrida till en reform å detta område, vi göra detta icke av någon åtrå efter modernitet, i detta ords ytliga bemärkelse, icke av någon lust att ödelägga en gammal och i gott stånd varande byggnad för nöjet att flytta in i en ny, måhända mindre solid, utan för vår egen rättsskipnings bästa och för att tillgodose våra egna behov. En rättegångsreform måste alltid ske på lång sikt. Ett sådant verk få icke ha över sig något av tillfällighet, något som kan antagas vara en övergående strömning, vare sig i rättsteori eller politik. Byggnaden bör äga bestånd även då politikens eller teorins vindar kastat och blåsa från annat håll." Strategin var klar. Rättegångsreformen var ett katedralbygge. Det fick ta sin tid.

Men så vänder han på argumentet: "Det har någon gång sagts, att den, som vill se långt in i framtiden, han måste också blicka långt tillbaka". Med historien som argument pläderade han för reformen. Han tog utgångspunkten i de germanska samhällsinstitutionernas folkliga inslag. På samma sätt som Johan Gabriel Richert 1815 argumenterade för en reform genom att ange historiska exempel, visade nu Gärde, att de germanska parternas rättsstrid utkämpades inför den å tinget församlade menigheten. Denna strid fullföljdes och slutfördes vid ett enda rättegångstillfälle, och parterna framförde sin talan muntligen. Rättegångens muntlighet och offentlighet hörde samman med en på folklig grund uppbyggd samhällsordning. Rättegångens skriftlighet och hemlighet var importerade produkter. Franska revolutionens kritik mot dessa kriterier hade resulterat i kraven på muntlighet och offentlighet. Men Gärdes historiska argument var att principerna om rättegångens offentlighet och muntlighet ägde inhemskt virke. Påståendena att dessa principer var en utländsk importvara saknade helt någon grund. Rättskipningens ändamål var att främja riktiga, med den materiella rätten överensstämmande domslut. Såg man på rättegångens inre gestaltning, själva förhandlingen, kom domarens sanningsprövning i fokus. "Ger den skriftliga förhandlingsprincipen

[36] Peter Westerlind, [Art.] Gärde, Johannes Natanael, Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 17, Stockholm 1969, s. 650 ff.

nödiga garantier och nödigt utrymme för fri bevisprövning?" Här låg pudelns kärna. Med den rådande skriftliga förhandlingsordningen fick den fria bevisprövningen alldeles för snävt utrymme. Det var den rådande rättegångens största svaghet. Alltså: fri bevisprövning. Alltså: muntlig process i alla instanser. Alltså: omedelbarhet och koncentration. Och avslutningsvis uppställdes ännu ett villkor: "att domaren är i besittning av den livserfarenhet och mognad, som äro så nödvändiga betingelser för en god bevisprövning."

Därefter gick Gärde över till att behandla domstolsorganisationen: Den utgjorde inte något hinder för de nya förfarandeprinciperna. "Det synes mig alltså icke vara att förorda att göra processreformens ikraftträdande beroende av en allmän omreglering av våra domsagor." Gjorde man det, skulle man "med all sannolikhet ... undanskjuta processreformens ikraftträdande till en oviss framtid." Därför borde man "endast inlåta sig på sådana organisatoriska förändringar som [var] nödvändiga för att bereda utrymme åt de nya förhandlingsprinciperna." Kanske gör jag många besvikna, sa Gärde, men mot det ska vägas, att processreformen på detta sätt "utan alltför stor tidsutdräkt kan bringas över de ändlösa diskussionernas tröskel". Med ett modifierat program kunde det förverkligas inom en tioårsperiod. Också Gärde avslutade med ett imperativ: "Låtom oss därför nu med all kraft driva detta verk, i den fasta övertygelsen, att vi därmed bäst främja vår rättsskipning och att vi äro i behov därav för vårt eget lands bästa." Genialt! Gärde hade löst den gordiska knuten. Nationellt arv, historisk argumentation, respekt för domarkårens anpassningsbarhet till nya förhandlingsmaximer, respekt för domstolsorganisationens kvaliteter. Men samtidigt var reformen realistisk. Med Gärde vid rodret gick teori och praktik åt skilda håll.

Processualisterna var fångna i den tyska processteorien. Både Vilhelm Lundstedt (som disputerat i processrätt och blev professor i civilrätt) och Karl Olivecrona (som disputerat i civilrätt och blev professor i processrätt), var starkt präglade av tysk processrättsdoktrin. För att inte tala om Kallenberg. Genom Gärdes utspel ställdes rättsvetenskapen plötsligt "off-side". Den danske processualisten Stephan Hurwitz såg i mitten av 30-talet samma utveckling i Danmark: "Saa vidt man kan skønne tenderer denne Udvikling fremover mod en stadig mere praktisk betonet og mindre dogmatisk Løsning af Procesrettens problemer." Tidsandan präglades av en tendens till kritisk revision av liberalismens idéer. Processreformen blev nu ett projekt för praktiserande jurister förverkligad av praktiserande jurister.[37]

[37] Stephan Hurwitz, Dansk Procesret efter Retsplejeloven af 1916, SvJT 1937 s. 600.

Gärde presenterade sin lösning i en proposition till riksdagen, som 1931 i stort följde hans förslag.[38] Påföljande år tillträdde Per Albin Hanssons socialdemokratiska regering. Karl Schlyter blev justitieminister och Natanael Gärde hade då redan utsetts till ordförande i den utredning, som utifrån hans redovisade strategier skulle föra reformen i hamn: Processlagberedningen.

9. Funktionalism och funktionella delreformer

Gärde hade lyckats vända synen på processreformen från att framstå som en revolution till att bli en evolution. Men även om processreformen genom processlagberedningens arbete under 1930-talet syntes driva lugnt som en pråm nerför floden mot det uppställda målet, så såg Karl Schlyter som justitieminister till att ge reformen kraftig understödseld. Han förberedde införandet av Rättegångsbalken genom kompletterande eller förberedande reformer.

En organisatorisk förutsättning för processreformens genomförande var inrättande av fler hovrätter. Schlyter, som redan på 1910-talet varit instrumentell för Skånska hovrättens förflyttning från det perifera Kristianstad till det centrala — och modernare — Malmö,[39] hade också under sin tid som häradshövding i Askimsrätten lagt den kommunalpolitiska grunden för en hovrätt i Göteborg.[40] Nu tog han sig an riksdagens önskan om inrättande av en Hovrätt för övre Norrland i Umeå. Den stod färdig att invigas 1936.[41]

Frågan är om det går att finna ett bättre exempel på kontrasten mellan modernismens reformer och traditionella motkrafter i 1930-talets rättsliv än invigningsceremonien av den nya hovrätten i Umeå. Denna delreform pekade framåt, muntliga förhör i hovrätt hade blivit obligatoriska, den ambulerande norrlandshovrätten blev ett pilotfall inför den stora reformen.

Hovrättspresidenten Holger Elliots invigningstal, refererat i hans självbiografi, anslog med kraftfulla ackord det idealistiska domarperspektivet. ”Vi domare, som älska vårt yrke, vi veta ej av något vackrare värv. Vi se i vår verksamhet ett slags skattsökeri. Den skatt vi söka är rätt och rättfärdighet. ... De sökes ej med förnuftet och kunskaper allena, men med uppbådande av personlighetens hela moraliska kraft.”[42] Hans formuleringar har utlöst många maliciösa leenden bland efterkrigstidens moderna domare. Men 1936 var ett sådant patetiskt tonläge inte främmande för de domare som hade

[38] Huvudgrunderna för en rättegångsreform. Proposition 1931:80.
[39] Kjell Å Modéer, Från Helgeå till Öresund. Om Skånska hovrätten kring sekelskiftet. SvJT 1982 s. 273 ff.
[40] Gunnar Ljung, Hovrätt i väster. Tillkomst och första verksamhetstid, Lund 1982, s. 46 ff.
[41] Invigningen av hovrätten för Övre Norrland, SvJT 1937 s. 58 ff.
[42] Holger Elliot, Ur en domares liv, Stockholm 1958, s. 209.

fostrats i förkrigstidens idélandskap. Tryggers, Gärdes och Schlyters syn på domarrollen anslog i princip samma ackord. Det låg i tidsandan.

Vid universiteten började man samtidigt utbilda jurister utifrån andra mer funktionella och realistiska utgångspunkter. 1930-talets unga jurister fostrades med en mer realistisk rättssyn; de fick med sig en mera nykter och rationell syn på domarrollen och domarkarriären. Också tidens arkitekter ritade tingshus med mer funktionella uttrycksformer. De nya tingshusen i Katrineholm, Årjäng och Sunne är tre exempel på domstolsbyggnader där arkitekterna bidrog till att visa vägen mot en reform med hjälp av domstolarnas fysiska miljöer, i vilka 1920-talets nyktra klassicism ersattes av 1930-talets funktionalism både till form och innehåll.

10. Häradshövdingarna — reformens bromsklossar

Processlagberedningen lade fram sitt betänkande 1938.[43] Det följde i stort de 1931 utlagda riktlinjerna. Den fria bevisprövningen och de viktiga förfarandeprinciperna legaliserades. I brottmål introducerades den ackusatoriska processprincipen, vilket medförde att åklagare och advokater lyftes upp som fullvärdiga professionella aktörer i rättssalen. Överrättsprocessen blev muntlig, och bevisfrågorna accepterades också i HD, dock att det uppställdes krav på prövningstillstånd för att få målet prövat i högsta instans.

Följande år remitterades förslaget till rättegångsbalk till lagrådet, som avgav sitt utlåtande i november 1940. Nu återstod endast överarbetning i departementet innan förslaget var redo att gå till riksdagen för beslut.[44]

I Svensk Juristtidning 1940 uppmärksammade ett antal jurister det nu framlagda lagförslaget.[45] Deras reaktioner är värda en kommentar. Processualisterna hade huvudsakligen begreppsinvändningar, och de lyfte fram sina käpphästar: Olivecrona orerade om domens rättskraft, Ekelöf om interventionsgrunderna och Hassler om systematiken och terminologin. Kallenberg var därutöver kritisk till att lagen genomfördes för snabbt. Han såg åtskilliga både praktiska och teoretiska problem i detta, så han föreslog, att man borde börja tillämpa lagen vid några domstolar eller i någon del av landet.

Stadsdomarna gjorde tummen ner för förslaget om nämnd i rådhusrätt, och de var också tveksamma till förslaget om åklagares och advokaters ställning i processen. De suraste reaktionerna kom från Föreningen Sveriges häradshövdingar. Advokaten Tom Forssner betraktade häradshövdingarnas utlåtande som ett beklämmande dokument: ”En del av anmärkningarna äro rent orimliga,

[43] Processlagberedningens förslag till rättegångsbalk. SOU 1938:43–44.
[44] NJA II 1943. Nr 1 s. 2.
[45] SvJT 1940 s. 1–288.

och hela det kritiska resonemanget vilar på synpunkter, hämtade från nuvarande, traditionella förhållanden, ofta missförhållanden, som det ålegat beredningen att undanröja. Författarna har tydligen ej haft tillräcklig fantasi och objektivitet för att kunna leva sig in i förslagets grundläggande tankar. En mängd viktiga bestämmelser fattas som nya klutar på gammalt kläde. Lappskrädderi har ju emellertid ej varit beredningens uppgift. Den har haft att sy en ny dräkt till en ny person — det nya rättegångsförfarandet."[46] I Forssners uppsats presenterades slagets vinnare och förlorare. Vinnarna var advokaterna. Visserligen uppnådde de genom reformen i princip varken advokattvång eller advokatmonopol, men å andra sidan fick de inte bara ett eget kapitel i RB, de fick också en statlig protektion.

Men häradshövdingarna då? Kunde de egentligen utpekas som förlorare? Det fanns en ljudstark skara, som vägrade se förändringen som en utmaning utan mera som ett hot. Kanske hittar vi en prototyp för dessa konservativa häradshövdingar i den late och bekväme lantdomaren, som Bengt Hjern beskriver honom från tingsnotarietiden i mitten av 1940-talet hos häradshövdingen Calle Davidsson i Broby.[47]

Under rådande beredskapstid krävdes en undersökning om de ekonomiska förutsättningarna för RB:s antagande. År 1941 tvingades justitieminister K. G. Westman på grund av det statsfinansiella läget, präglat av tidsomständigheterna, att skjuta förslaget på framtiden. Men till 1942 års riksdag lades propositionen, som resulterade i den slutliga lagen, antagen på sommarkonseljen på Särö den 18 juli 1942.[48] Gärdes strategi hade hållit. Efter tio år var projektet i hamn. Nu återstod promulgationen, ett arbete som tog betydligt längre tid än vad som förutsetts. Å andra sidan skulle åtskilliga pusselbitar läggas på plats.

11. Rättens aktörer lär in nya roller

Införandet av den nya RB krävde flera år av förberedelser och ägnades stort intresse. Implementeringen utgjorde faktiskt en egen diskurs. Både Gärde och Schlyter deltog gärna och ofta i fingerade rättegångar. De instruerade aktörerna, och berömde dem för goda skådespelarinsatser. Man lekte och lärde in de nya spelreglerna. När föreningen Sveriges stadsdomare den 25 november 1944 genomförde en fingerad rättegång med nämnd i Lilla hörsalen i Medborgarhuset i Stockholm var osäkerheten stor bland deltagarna om hur processen skulle gå till. Det gamla protokollariska systemet satt djupt i ryggmärgen hos domarna. Nu gällde det att fråga den tilltalade om han erkände gärningen, inte om han med-

[46] Tom Forssner, Räddas vad som räddas kan, SvJT 1940 s. 125 ff.
[47] Bengt Hjern, En ung man på ting 1944–46, SvJT 1982 s. 635 ff.
[48] 1942 års riksdag. NJA II 1943, Nr 1.

gav åklagarens yrkanden. Hur skulle stadsdomaren förhålla sig till nämnden? Som till meddomare och inte som till en jury, markerade Schlyter kritiskt. ”Det föreföll som om man icke frigjort sig från traditionen från den inkvisitoriska processen. Domarens uppgift är att med så små medel som möjligt driva parterna respektive försvararen att själva gå i elden för sin sak.” Enbart denna fingerade rättegångsförhandling resulterade i ett antal diskussionsinlägg i Svensk Juristtidning 1944–45.[49]

12. Kontinuitet och reformens motkrafter

Det är lätt att visa att den nya Rättegångsbalkens regler inrymmer just den kamp mellan krafter och motkrafter, mellan kontinuitet och historicism å ena sidan och modernism å den andra, som tillkomsthistorien demonstrerat. Här några exempel.

Domareden i 1734 års lag hade blivit kritiserad redan på 1870-talet.[50] Detta till trots kom domareden i nya RB 4:11 att få en närmast arkaiserande ton. Domaren lovade och försäkrade ”inför Gud den allsmäktige och vid hans heliga ord” att som en ärlig och upprikтig domare i alla domar efter bästa förstånd och samvete rätt göra, aldrig lag vränga eller orätt främja, ej den saker göra som saklös är eller den saklös som saker är”.

Vidare fortlevde den äldre föreställningen att domstolen skulle hållas i helgd. Den som muntligen eller i rättegångsskrift uttalade sig otillbörligt eller kränkte domstolens värdighet skulle enligt RB 9:5 dömas för *rättegångsförseelse* till böter. Den som smädade domaren i hans ämbetsutövning hade fortfarande i 1948 års RB ett straff att vänta. Detta uttryck för domstolens status var ett exempel på tidens rättskultur — präglad av en idealistisk syn på domarrollen.

Den svenska rättskulturen vilade fortfarande 1948 på kristen grund. Även om vittne på grund av sin åskådning i religiöst hänseende inte kunde avlägga någon ed, var edsavläggelse på den heliga skrift framför domaren på domarbordet huvudregeln (RB 36:11). ”Bibeln hör till utrustningen på domarens bord och bör därför ej placeras någonstans ute i periferien, t. ex. på ett fristående vittnesskrank. Det är ju för övrigt ej bara vittnen som skola avlägga ed”, framhöll en samtida representativ häradshövding i diskussionen om sessionssalarnas inredning.[51]

I den nya RB fanns fortfarande tre helt skilda domstolskulturer representerade. Häradsrätten hade fortfarande i hög grad sin plats i bondesamhället, och det var häradsrätten som dominerade underrättskulturen. Även om industrisamhället satte sin prägel på

[49] SvJT 1944 s. 104, 106, 194 och 220. Jfr SvJT 1945 s. 577 och 579 samt Karl Schlyter i SvJT 1945 s. 194 f.
[50] J. Kreüger, Om domare-eden. Tidskrift för lagstiftning, lagskipning och förvaltning 1876, s. 588 ff.
[51] Sven Turén, Sessionssalars inredning, SvJT 1948 s. 526.

1940-talets moderna folkhem, så synliggjordes ett äldre bondesamhälle både i underrätternas organisation och förfarande. I häradsrätt dömde häradshövding med nämnd (RB 1:4). Häradshövdingen hade en stark ställning, han skulle först säga sin mening och skulle därefter inhämta nämndens. (RB 16:1) Om nämnden var enig gällde nämndens mening, i annat fall gällde ordförandens (RB 16:3). Fortfarande var nämndens kollektiva mening den förhärskande. I denna princip förenades både historiskt arv och demokratisk modernitet.

Rådhusrätten hade under 1900-talet alltmer fått prägel av en insulär, autonom enhet, fortfarande med en domarkader av borgmästare och rådmän, privilegierade genom egen karriärstege och utnämningspolitik. I rådhusrätten rådde fortfarande den professionella kollegialitetsprincipen, dvs. den mening, som omfattades av mer än hälften av rättens ledamöter. (16:3, 2 st.) Men också här fanns moderna hybridinslag. Med nya RB introducerades nämnden i brottmål. Det medförde att dessa nya nämndgrupper fick en ny och mer progressiv sammansättning. Den politiska tillhörigheten började skönjas i nämnderna, och inslaget av kvinnliga nämndemän gav lekmannainflytandet en modern prägel.

Stadsdomstolskulturen i nya RB blev således en kompromiss. Kvar stod frågan om avvecklingen av magistraternas kommunala uppgifter. Borgmästaren i Halmstad Maths Heuman, från 1948 vår förste riksåklagare, gick i bräschen för att häva den gamla föreningen mellan magistrat och rådhusrätt. Kravet på en utredning härom framställdes redan innan den nya RB hade trätt ikraft.[52] Reformen genomfördes dock först 1965.[53]

Rådhusrätternas hierarkiska organisation med borgmästare, civilrådman och brottmålsassessor tillhörde de kulturella frågor som kom i dagen när den nya RB skapade nya förutsättningar i organisationen, med ”borgmästare och minst två rådmän”.[54]

Hovrättskulturen 1948 präglades fortfarande av en byråkratisk kollegialitet som den burit med sig sedan karolinertiden. Här levde den manliga domarkulturen längst kvar. Även om verksamheten i hovrätterna nu fick en helt ny struktur med huvudförhandling och muntlighet var det manliga inslaget bland rättens aktörer 1950 entydigt manligt. Fortfarande 25 år efter behörighetslagens ikraftträdande kunde antalet kvinnliga domare, — de kallades ”rättens valkyrior” — i det svenska rättsväsendet räknas på ena handens fingrar. Ingrid Gärde-Widemar fäste uppmärksamheten på detta fenomen i sin sociologiska undersökning *”Hatt och huva”*.[55] Det var

[52] Bengt Lassen, Magistrat och rådhusrätt, SvJT 1946 s. 432 f.
[53] SFS 1964:645. NJA II:1964. Nr 5. Rådhusrätternas förstatligande.
[54] O. Knöös, Brottmålsdomarens ställning i rådhusrätterna, SvJT 1946 s. 707 ff.
[55] Ingrid Gärde-Widemar, Hatt och huva. Hur stat och kommun tillämpa behörighetslagens principer, Stockholm 1945, s. 80 ff.

först på 1970-talet, som det kvinnliga inslaget blev synligt i de svenska domstolarna.

Det fanns hos ett antal jurister för 50 år sedan en önskan om att rättegångsreformen också skulle lyfta fram domarens, advokatens och åklagarens yrkesroller och identitet i rättssalen. Enklast skedde detta genom att införa en enkel tjänstedräkt, ett slags rättegångskappa.[56] Att bibehålla 1800-talets imposanta civiluniformer var inte aktuellt. Här hade moderniteten vunnit över traditionen. Enligt förespråkarna skulle en enkel domarkappa ge förhandlingarna ”ett allmänt intryck av värdighet och stil”. Advokaten Hugo Lindberg tillhörde dem som pläderade för domstolsdräkten: ”Det passar inte med tjänstedräkter i ett demokratiskt samhälle, säger någon. Vad är det för dumheter. Inte kräver demokratien att officerare, präster, poliser, järnvägsmän och hela den långa raden av arbetare i tjänstedräkt skall vara civila i sin tjänst. Inte heller har jag märkt, att demokratien rest någon storm mot smoking och frack vid högtidliga tillfällen. En annan invändning är, att tjänstedräkten skulle väcka löje hos allmänheten”, noterade Lindberg, ”Men allmänheten skrattar ju inte åt prästerna, inte ens med mässhakarna på, eller åt militärerna eller diplomaterna. Också om kåsörerna och revyerna skämta om dräkten, är det inget skäl att ta hänsyn till”; framhöll han.[57]

Andra tyckte att det var ett utslag för ”en otillbörlig lust att spöka ut sig”. Domarna borde vårda ”den gemytliga tonen vid svenska domstolar” och få uppträda ”faderligt mot såväl vittnen som svarande” samt slippa former och fåfänglighet. Den inflammerade frågan om domstolsdräkter resulterade i att den värdiga, mörka civilkostymen tills vidare höll sitt grepp om den svenska rättskulturens aktörer.

13. Processreform för moderna jurister

Nya RB innehöll också viktiga inslag av modernitet. Det bästa exemplet var införandet av de nya yrkesrollerna för advokater och åklagare. Dessa båda yrkesgrupper fick nu konkurrera med domarna i rättssalen. De fick var sitt kapitel i den nya RB (7 och 8 kap.). Men även om principen om nya professioner, juridiska yrkesroller, föddes 1948 var det först efter halvannan generation, som denna professionalisering var genomförd. Trots den nya rättegångsordningen fanns det mycket kvar av en äldre rättskultur.

”— Har advokaten något papper på det?”, var den ständiga, obstinata frågan från den äldre generation av häradshövdingar, som levde kvar i den gamla ordningen.

[56] Debatten om ”Domstolsdräkter?”initierades av Bengt Lassen i SvJT 1947 s. 674. Ämnet föranledde ett antal uttalanden i SvJT 1948 s. 54 ff och 120 ff.
[57] Hugo Lindberg, SvJT 1948 s. 126.

Det som hade fört fram advokaterna till den etablerade och officiella roll som de fick genom nya RB var i hög grad en kamp för en idealistisk syn på advokatuppgiften. I den liberala rättsstatens anda levde advokaterna efter principen att de var samhällsbyggare som samtidigt tjänade sina klienter. De rekryterades ur ett fritt advokatyrke, som stod helt vid sidan av statsmakten. För representanterna för Sveriges advokatsamfund var tanken på statliga advokater otänkbar. Lagstiftaren och advokatsamfundet var eniga om att advokatkåren i ett rättssamhälle hade en fri och oberoende ställning i förhållande till statsmakten. Det medförde att de själva förfogade över rekryteringen av medlemmar och över det disciplinära förfarandet.

”Även om nya RB avvisat den för oss främmande tanken på advokattvång är det tydligt att processens nya anordning ställer helt andra krav på att parterna skola kunna erhålla sakkunnigt biträde i rättegången än vår gamla process”, noterade en av ”Schlyters gossar” 1945. Inte bara parterna utan även domstolarna var beroende av en god insats från advokaternas sida för att den nya processreformen skulle kunna genomföras. ”Och redan nu torde man kunna våga påstå, att om parterna ej erhålla möjlighet att då så erfordras få rättshjälp, kommer nya RB att i viktiga delar bli blott en halvmesyr.”[58]

Så advokaterna var reformens stora vinnare. De hade visserligen inte uppnått varken advokatmonopol (med undantag av offentlig försvararuppgifter) eller advokattvång, men deras yrkestitel var skyddad och deras organisation, Sveriges Advokatsamfund, hade fått en etablerad position i det efterkrigstidens Sverige. Det moderna advokatväsendet var 1948 i första hand en del av en storstadskultur. Det blev nu en ny och förpliktande uppgift för samfundet att leva upp till de krav på rikstäckning som lagstiftaren ställde på denna heterogena grupp av ca 800 f. d. sakförare och vice häradshövdingar.

Åklagarorganisationen — å andra sidan — fick växa fram från grunden, landsfiskaler och stadsfiskaler omskolades till distriktsåklagare. I rättssalen skulle åklagaren visa sin självständighet, autonomi, i förhållande till både polis och domare. Det visade sig vara en inte helt lätt uppgift.

Med den nya RB blev också målsägandens ställning i brottmålsprocessen svagare. Även om domstolen hade möjlighet att förordna att målsägandens talan kunde föras i särskild ordning, var det i de flesta fall åklagaren som förde den accessoriska skadeståndstalan. Det var först genom den nya synen på målsägande som brottsoffer, som denna civilrättsliga del av brottmålsprocessen fick en mera tydlig position.

[58] Bengt Lassen, Processreformen och den offentliga rättshjälpen, SvJT 1945 s. 313.

Den oprofessionelle åklagaren fick både uppmärksamhet och hjälp från domarnas sida.[59] De fick fortfarande hjälpa åklagarna på traven och åklagarnas pläderingar hade ”nog kvar lite väl mycket av det gamla passiva ’Jag överlämnar åt rätten’”.

Övergången från en inkvisitorisk till en ackusatorisk process var en annan viktig modernitet. Domaren skulle nu förvandlas från en aktiv och rannsakande aktör till en passiv. Långt ifrån alla domare var beredda att gå igenom denna kulturella metamorfos. Fortsättningsvis skulle domaren från sitt podium endast betrakta det rättens drama, som utspelade sig på rättssalsgolvet. Hovrättspresidenten Joël Laurin i Göta hovrätt uppmanade sina fiskaler att för säkerhets skull sätta en liten skylt framför sig på domarbordet med uppmaningen: Håll käft!

Häri låg en viktig kulturell förändring. Förlikningen, en klassisk uppgift för den svenske domaren, fick en reducerad omfattning i den nya RB. Istället skulle parternas ombud aktiveras. Det var de som skulle genomföra förlikningen.

Den största förändringen var muntlighetens införande i hovrätt och Högsta domstolen. Det var en dyr reform. Den krävde kraftigt utökade resurser till hovrätterna. 1943 års domarutredning hade konstaterat ett behov av 113 överrättsledamöter. 1945 uppgick antalet till 76. Hur möter man ett sådant behov utan att kvaliteten sänkes?[60] Hur muntlighetsprincipen skulle gestalta sig i rättssalen kunde man bara föreställa sig. Advokaternas inställning till muntligheten var viktig. Deras intresse för muntliga förhör hade hittills varit sparsmakad, framhöll Karl Schlyter. Merkostnaden för ett muntligt förhör, advokaternas rädsla för det okända, eller en obenägenhet för att vara till besvär var tänkbara orsaker till varför det muntliga inslaget i hovrättsprocessen hade blivit så begränsat före nya RB. ”För ledande krafter inom advokatsamfundet synes det emellertid vara en uppgift att verka för att advokaterna redan under anpassningstiden kunde vinna någon övning i muntlig hovrättsprocess” underströk Schlyter.[61]

En annan nyhet var införandet av prövningstillstånd till Högsta domstolen. Genom lagstiftning 1915 hade man för första gången lagstiftat om begränsningar i fullföljdsrätten. Dessa åtgärder hade varit otillräckliga. Balanserna ökade och 1935 utökades antalet justitieråd till 28 för att HD skulle kunna klara de omfattande balanserna. De nya fullföljdsreglerna skapade helt nya förutsättningar. De innebar också början på den begränsning av fullföljds-

[59] Joël Laurin, En domares synpunkter på åklagarens uppgifter i rättegången, SvJT 1949 s. 251 ff.
[60] Bengt Lassen, Domarutredningens betänkande, SvJT 1946 s. 592 f.
[61] Karl Schlyter, Från dagens diskussion, SvJT 1947 s. 281 f. jfr densamme, Processreformer utan lagändring i hovrätterna, SvJT 1944 s. 459.

rätten med hjälp av prövningstillstånd, som därefter alltmer har utvecklats under det senaste halvseklet.[62]

Högsta domstolens ställning som prejudikatinstans blev också vid denna tid föremål för diskussion både i riksdagen och i den allmänna debatten. Nya RB:s regler om plenum och prejudikatdispens anvisade en ny — om än icke oomstridd — syn på HD:s nya roll i efterkrigstidens Sverige.[63]

Moderniteten framkom också i kraven från tingshusbyggnadsskyldiga att staten skulle skaffa modern utrustning till domstolarna. Från ett 30-tal domsagor framkom klagomål på att häradshövdingarna inte släppte till medel för att köpa tillräckligt många skrivmaskiner för att arbetet skulle fortgå obehindrat. I flera fall klagade man på att befintliga maskiner var ”antika”. Ca 1/4-del av antalet domsagor hade inte tillräckligt med telefoner.

Sammanfattningsvis framträder alltså en heterogen bild av svensk rättskultur 1948. Den nya RB placerades in i en rättskultur präglad av tradition. Rättskulturen gav uttryck för en kombination av tradition och förnyelse, av renässans och modernitet.

14. Tradition och funktion i nya RB:s domstolsbyggnader

De domstolsbyggnader, som uppfördes åren kring 1950, visar hur arkitekterna beaktade RB:s nya förfarandeprinciper. Sessionssalen i Södra Roslags domsaga i Stockholm är ett bra exempel på en rättssal som förenade ett traditionellt rum med närmast kyrksalliknande murytor med pläderingspultar för advokater och åklagare.

Natanael Gärde framhöll särskilt den offentliga kontrollen i rättssalen: ”Vad rätten har att döma skall allmänheten också kunna följa.” Domaren måste alltid sitta vänd mot salen och på ett högre plan är därför oundgängligt. ”Men det viktigaste är nog att samtliga parter iakttar regeln att tala högt. Det hänger framför allt på domaren, och det kan inte förnekas att det finns åtskilliga domare som har en tendens att låta förhandlingarna bli någon sorts intim historia framme vid domarbordet, som publiken inte hör någonting av.”[64]

Med ett symboliskt bildspråk kan man säga att i den gamla RB:s tingshus stod domarbordet i processens centrum, i den nya RB var det rättssalen. Kollegialitet, slutenhet och skriftlighet ersattes av rollfördelning, öppenhet (offentlighet) och muntlighet. Advokaten Hugo Lindberg höjde ett varnande finger för detta scenbyte. Rättssalen fick inte bli en teaterscen, framhöll han. ”Proceduren är

[62] Bertil Bengtsson, Ändringsdispens och prejudikatdispens. Rättshistoriska studier, Bd 16, Lund 1990, s. 267 ff.
[63] Domstolarnas bundenhet av HD:s prejudikat, SvJT 1947 s. 288 ff.
[64] Karl Schlyter, Från dagens diskussion, SvJT 1945 s. 567,

lagd på att inte verka teatralisk, en förhandling i en rättssal får inte i första hand bli skådespel”.[65]

Tydligt är emellertid att domarbordet inte längre stod i fokus. Parter och vittnen skulle hållas på behörigt avstånd från domaren. ”I många häradsrätter måste det vara svårt för nämndemännen på flyglarna att uppfatta vad part eller vittne står och mumlar på en meters avstånd från domaren. Förbud att hålla till invid domarbordet borde vara regel”, framhöll Karl Schlyter.[66]

Och Joël Laurin dikterade: ”Bort med ryggarna”.[67] Partspulpeterna fick inte ställas så att de till rätten talande vände ryggen mot allmänheten. De borde, framhöll häradshövdingen Sven Turén, stå vinkelrätt mot domarbordet. Med den ackusatoriska processprincipen angavs nya förutsättningar. Den mellan advokater och åklagare utspelade tennismatchen på rättssalsgolvet dikterade möblernas placering.[68]

Det inkvisitoriska ljuset, det hårda motljuset från tingssalarnas absidfönster, kritiserades också. Vände man det infallande ljuset istället från sidan föll det istället på parter och advokater. ”Men detta måste parter och advokater finna sig i, då de nu än mer än tidigare framstå som huvudpersoner i förfarandet — på samma sätt som en skådespelare måste finna sig i skenet från rampljuset.”

Viktiga tidsmonument från 1948 utgör de båda nyuppförda hovrättsbyggnaderna för Hovrätten för Västra Sverige i Göteborg och Hovrätten för Nedre Norrland i Sundsvall. Byggnaderna är ritade av några av samtidens mest kända stockholmsarkitekter.

I Göteborg gavs uppdraget till arkitekten Hakon Ahlberg [1891–1984]. Han tog betecknande nog utgångspunkten i tjugotalsklassicismens respekt för tradition och humanistiska värden. I hovrättsbyggnaden skapade han en sluten kropp som ”utan egentlig förmedling växte upp ur den naturliga terrängen”. Tjänsterummen placerades i en hästskoformad byggnad, vilken med sina ”skänklar” grep tag i en rak stång, allmänhetens byggnadsdel. Planformen valdes medvetet med tanke på verksamheten. Man talade om funktionsseparering: ”Byggnaden skulle vara öppen för allmänheten men rörelsen kring rättegångarna fick inte störa arbetet i tjänsterummen.” Sessionssalarna var byggnadens huvudrum. De tillhörde både allmänheten och rättens ledamöter. ”Rättens ledamöter borde kunna gå in i salarna (från tjänsterummen) utan att komma i beröring med allmänheten.” Liksom tidigare Gunnar Asplund i tillbyggnaden av Göteborgs rådhus 1935–37 skapade Ahlberg i hovrätten en miljö skyddad för insyn med också ljus och vänlig. Den

[65] Karl Schlyter, a. a., SvJT 1945 s. 567.
[66] Karl Schlyter, a. a., SvJT 1945 s. 568.
[67] Joël Laurin, Ännu något om sessionssalars inredning, SvJT 1948 s. 674 f.
[68] Sven Turén, Sessionssalars inredning, SvJT 1948 s. 526.

stora hallen gick genom två våningar: Sluten utåt men öppnad mot södersol och den planterade gården.[69]

I Sundsvall var det arkitekterna Sven Backström [f. 1903] och Leif Reinius [f. 1907] (Backström & Reinius Arkitekter AB) vann arkitekttävlingen om det nya hovrättshuset. Huset, som fick en anslående placering vid Bünzowska tjärn, stod färdigt och invigdes i oktober 1948.[70] Huset skräddarsyddes för hovrättens två divisioner. I byggnadens södra del låg tjänste- och arbetsrum med en division i varje våning, och i den norra delen är allmänhetens rum förlagda. I husets mittparti låg entrén och sessionssalarna. Respekten för det historiska argumentet och för den nationella traditionen var viktig för 1940-talets arkitekter.[71] Båda de nya hovrättsbyggnaderna uppfördes i röd tegel med varma murytor. Båda byggnaderna har också i enlighet med funktionalismens principer en konsekvent genomförd funktionsindelning med separata byggnader för sessionssalar och domstolens personal.

15. Efterkrigstidens tidsanda: Nya reformer!

Från en yngre grupp av jurister och akademiker mötte man samtidigt en öppen kritik mot juristernas konservatism. Gunnar Myrdal konstaterade till exempel 1945 att de akademiska juristernas konservatism var ”ett fascinerande och svårlöst socialpsykologiskt problem”. Akademikerna, var inom sitt område, skrev recept på hur hela världen skall reformeras, men ’akademierna reformera sig aldrig själva’,” klagade Myrdal. Den juridiska undervisningen led under gamla former och brist på resurser. Utan en reviderad juristutbildning inga moderna jurister[72] .

Den tyska rättskulturen låg 1945 i aska och ruiner. I slutet av 1940-talet började svenska jurister istället berätta om erfarenheter från amerikanska law schools. Folke Schmidt berättade om Harvard, Yale och University of Chicago i en artikel 1947, två år senare skrev Björn Ahlander om *”Moderna tendenser i amerikansk juristutbildning”*.[73] Den äldre generationens dogmatiska tyska rättsvetenskap fick konkurrens av samhällsvetenskapliga Law and Society-perspektiv.

[69] Gunnar Ljung, Hovrätt i väster, s. 138 ff. Jfr Bengt Lassen, Invigningen av Hovrätten för Västra Sverige, SvJT 1948 s. 769 ff.
[70] Bengt Lassen, Invigningen av Hovrätten för Nedre Norrland, SvJT 1948 s. 684 ff.
[71] Kjell Ödéen, Tävling om hovrättsbyggnad i Sundsvall, Byggmästaren 1946, s. 262 ff. Sven Backström & Leif Reinius, Hovrätten för Nedre Norrland i Sundsvall, Byggmästaren 1949, s. 567 ff.
[72] Gunnar Myrdal, Den juridiska vetenskapens ställning och de juridiska studiernas anordning i Sverige, SvJT 1945 s. 357.
[73] Folke Schmidt, Amerikansk juristutbildning, SvJT 1947 s. 411 ff. Björn Ahlander, Moderna tendenser i amerikansk juristutbildning, SvJT 1949 s. 578 ff.

Karl Olivecronas fingerade rättegångar var den pedagogiska innovation som bäst motsvarade de ställda kraven på en modern domstolsanpassad juristutbildning. Karl Schlyters rop på stenograferande tingsnotarier och Carl Lindhagens krav på professurer i juridisk etik skallade alltmer ihåligt.

När de juristgenerationer som skapade tidsandan kring processreformen försvann från rättssalarna stod en ny generation beredd att ta över. Den nya efterkrigsgenerationen var inte bara beredd att fundamentalistiskt tillämpa den nya RB med Gärdes kommentar som manual. Den ville också fullfölja hans strategi beträffande reformeringen av domstolsorganisationen.

16. Nya RB: En svensk rättsuppgörelse?

Med facit i hand konstaterade Schlyter, att han i yngre dagar hade en alltför okritisk devot beundran för Tysklands utomordentligt väl genomtänkta processystem. Genom att ha kodifikationen — helheten — som modell blev det bästa det godas fiende.[74] Bättre kunde Schlyter inte med självkritisk blick uttrycka sin uppskattning av Natanael Gärde.

I vårt land fick vi i någon mening aldrig tid efter beredskapsåren att göra upp med det nära förflutna. I stället tog uppbyggandet av Folkhemmet, vår modell av välfärdsstaten, all tid från både politiker och jurister.

Rättegångsreformen passade som hand i handske för 1940-talets svenska jurister. Vid fredsslutet i maj 1945 noterade vi med beundran våra nordiska kollegers självständighet, integritet och motstånd i samröret med totalitära regimer. Med det stannade vid det. På sätt och vis skedde en uppgörelse av beredskapstidens extraordinära tryckfrihetslagstiftning genom tryckfrihetssakkunniga, som med Natanael Gärde som ordförande och Björn Kjellin som sekreterare 1946 gav sig i kast med det revisionsarbete som ledde fram till vår nya Tryckfrihetsförordning 1949.

Efter 50 år kan vi konstatera att nya Rättegångsbalken blev en kompromiss mellan tradition och modernitet, men inte bara det. För de svenska juristerna blev tillkomsthistorien i någon mening ett substitut för samtidens rättsuppgörelser. För 1940-talets svenska jurister innebar rättegångsbalkens tillkomst, som denna uppsats velat visa, en icke helt smärtfri uppgörelse med en central del av det svenska rättsarvet i 1734 års lag.

[74] Jan-Olof Sundell, Karl Schlyter, s. 251.